

Абдылдаева Наргиза Бекмаматовна
«Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университети» илимий
билим берүү өндүрүштүк комплекси
Тмаг-1-24-тайпасынын магистранты

Анарбаева Гулнара Абдуманоповна
илимий жетекчиси,
тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Анарбаева Гулнара Абдуманоповна
E-mail: nabdyldayeva08@gmail.com

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН САЛТТУУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Аннотация. *Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын татаал доорлорунун бири бул – кыргыздардын Кокон хандыгынын курамында жашап келген мезгили болгон. Азыркы учурда Кокон хандыгынын түптөлүшү, башкаруу чөйрөсүнүн калыптанышы, мамлекеттин улуттук курамы салтуу билим берүү маселелери кыргыз элинин басымдуу бөлүгү болгон түштүк кыргыздарынын Кокон хандыгына карата жарандык мамилеси кыргыз тарыхчыларынын арасында бир катар талаш маселелерди туудуруп келет. Белгилей кетсек Кокон хандыгындагы салттуу билим берүү системасынын түпкү негиздери бир нече кылым мурда пайда болгондугу маалым. Мындай билим берүү системасы коңшу ээликтерде да таралган. Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөдө бул жагдай толук изилденбеген. Макалада Кокон хандыгы доорундагы салттык билим берүү мекемелери — медреселер, мечит жанындагы мектептер жана үйлөрдө окутуунун ишмердүүлүгү жана коомдогу орду каралат. Кокон хандыгында билим берүү диний негизде жүргүзүлгөнүн, медреселердин диний илимдер менен катар айрым диний эмес сабактар да окутулгандыгына басым жасалат. Ошондой эле мындай билим берүү мекемелери падышачылык доордо өз ишмердүүлүктөрүн ургаалдуу жүргүзгөндүгүнө тарыхый маалыматтардын негизинде токтолот. Жыйынтыгында Кокон хандыгындагы салттык билим берүү тутумунун өзгөчөлүктөрү ачып берилген.*

Ачкыч сөздөр: *Кокон хандык, салттык билим берүү, мекеме, медресе, мечит, агартуучулук, ишмердүүлүк.*

Абдылдаева Наргиза Бекмаматовна
Жалал-Абадский государственный
университет имени Б. Осмонова,
научно-образовательный комплекс
Магистрант группы Тмаг1-24

Анарбаева Гулнара Абдуманоповна
научный руководитель,
кандидат исторических наук, доцент
E-mail: nabdyldayeva08@gmail.com

ТРАДИЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация. Одним из сложных периодов в истории кыргызской государственности был период пребывания кыргызов в составе Кокандского ханства. В настоящее время формирование Кокандского ханства, формирование сферы управления, национальный состав государства вопросы традиционного образования гражданское отношение к Кокандскому ханству южных кыргызов, где преобладает кыргызский народ, вызывает ряд споров среди кыргызских историков. Известно, что основы традиционной системы образования в Кокандском ханстве были заложены несколько столетий назад. Подобная система образования была распространена и в соседних владениях. Однако при изучении истории Кокандского ханства данный аспект исследован недостаточно полно. В статье рассматриваются традиционные образовательные учреждения периода Кокандского ханства — медресе, школы при мечетях, а также домашнее обучение, их деятельность и роль в обществе. Автор отмечает, что образование в ханстве осуществлялось на религиозной основе, при этом в медресе наряду с религиозными преподавались и некоторые светские дисциплины. Также подчёркивается, что такие учреждения активно функционировали и в период царской власти. В итоге раскрываются особенности традиционной системы образования Кокандского ханства.

Ключевые слова: Коканд, ханство, традиционное, образование, учреждение, деятельность.

Abdyldaeva Nargiza Bekmamatovna
Jalal-Abad State University named after
B. Osmonov, scientific and educational complex
Master's student of group Tmag1-24

Anarbayeva Gulnora Abdumanopovna
scientific supervisor,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
E-mail: nabdyldaeva08@gmail.com

TRADITIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE KOKAND KHANATE AND THEIR ACTIVITIES

Annotation. One of the most difficult periods in the history of Kyrgyz statehood was the time when the Kyrgyz were part of the Kokand Khanate. Currently, the formation of the Kokand Khanate, the formation of the sphere of government, the national composition of the state, and the traditional education of the southern Kyrgyz, where the Kyrgyz people predominate, are the subject of much debate among Kyrgyz historians. It is known that the foundations of the traditional education system in the Kokand Khanate were established several centuries ago. Similar educational systems were also widespread in neighboring territories. However, this aspect has not been fully explored in studies of the Kokand Khanate's history. This article examines the traditional educational institutions of the Kokand Khanate period — madrasas, mosque-attached schools, and home-based education — their functions and roles in society. The author notes that education in the khanate was conducted on a religious basis, and that

madrasas taught not only religious subjects but also some secular disciplines. It is also emphasized that such institutions continued to operate actively during the Tsarist period. As a result, the article reveals the distinctive features of the traditional education system of the Kokand Khanate.

Keywords: *Kokand, khanate, traditional, education, institution, activity.*

Кириш сөз. Көп улуттуу Фергана өрөөнүндөгү калктардын башын коштурган Кокон хандыгынын тарыхын изилдөө иштери падышачылык мезгилден алгач башталган бери бүгүнкү күнгө чейин улантылып келет. Кокон хандыгынын изилденүү тарыхын шарттуу түрдө колониялдык мезгилге, советтик мезгилге жана эгемендүүлүк дооруна бөлүп кароого болот. Падышачылык доордо А. Кун, В. Наливкин сыяктуу бир топ орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде булак таанууга байланыштуу баалуу фактылык материалдар кеңири берилген. Алардын макалаларындагы жана очерктериндеги Кокон хандыгынын саясий, социалдык жана экономикалык турмушу ар тараптуу чагылдырылганы менен баалуу. Ал эми А. Бобровников, Н.П. Остроумов, Ф.М. Керенскийдин изилдөөлөрүндө жергиликтүү калктардын билим алуусу, мусулманчылык берүү мекемелеринин ролу жана таасирлери сөзгө алынган. А.Л. Троицкаянын бир топ эмгектеринде Кокон хандыгындагы медреселерге байланыштуу материалдар, аларга түшкөн каражаттар, мударистер жана мутавалилер тууралуу маалыматтар берилет. Советтик мезгилде Кокон хандыгынын тарыхы Р. Н. Набиев, П. П. Иванов, В. Плоских, Х. Бабабеков, Т. Бейсембиев, А. Хасанов жана К. Усөнбаев сыяктуу көрүнүктүү илимпоздор тарабынан иликтенип, бир топ көлөмдүү монографиялык эмгектер жарык көргөн. Бул изилдөөчүлөр хандыктын саясий өнүгүүсүн толук кандуу камтыбаса да, аймактык кеңейүүсү, салык системасы жана элдик кыймылдар сыяктуу маанилүү тарыхый маселелерге өзгөчө көңүл бурушкан. Ал эми калктын маданий турмушу В.В. Бартольддун [1] эмгектеринде чагылдырылган. Советтик тарыхнаамада 1960-80-жылдарда бул багытта изилдөө иштери жанданган. Алардын катарына билим берүү маселелерин изилдеген Д.О. Айтмамбетов [2], К.Е. Бендриков [3] сыяктуу авторлорду кошууга болот. Советтик доордогу дээрлик изилдөөлөрдүн көпчүлүгүндө билим берүүнүн тарыхын мусулманчылык маселеси менен менен байланыштырып келишкен. Исламдык билим берүү мекемелеринин жашоодогу ролу жана мааниси жана алардын маңызы ачылган эмес жана бир беткей бааланган. Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында Т.Кененсариев, Т. Өмүрбеков, Д. Сапаралиев, Б. Абытов, Ж. Алымбаев, К. Молдокасымов, Т. Өмурзакова жана башка бир катар илимпоздор тарабынан Кокон хандыгына байланыштуу илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөнү белгилүү. Бул окумуштуулардын эмгектери хандыктын саясий жагдайларын жана ал доордогу белгилүү кыргыз инсандарын изилдөөгө багытталган. Аталган хандыктын тарыхнаамасына сереп салууда маданий жагдайлардын, анын ичинде билим берүү жана агартуучулук маселелеринин терең изилденбегендигин байкоого болот. Соңку изилдөөлөрдө XIX к. – XX к. башындагы билим берүүнүн жана агартуучулуктун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн проблемалары Кыргызстандын мисалында чагылдырылган изилдөөлөр жаралды. Алардын катарына М.Ш.Султанова, М.Б.Асипбаева, А.Э.Кубатова, жана А.Карыева, Э.Авазов, Б. Зулуев ж.б. изилдөөлөрүн кошууга болот. Алсак, тарыхчы-педагог Б.Зулуевдин [4] изилдөөсүндө Кокон хандыгына караштуу медреселердин, Алымбек датканын, Молдо Кыргыздын, Молдо Нияздын, Мырзакул болуштун медресеси

сыяктуу Кокон, Ош, Андижан, Наманган, Маргалаң, Канибадам ж.б. Фергана өрөөнүндөгү ондогон шаарлардагы медреселердин ачылыш тарыхы, окуу процессинин өзгөчөлүктөрү, каржылык булактары, мутавали-мударистери, талабалары тууралуу маалыматтар анализденген. Ал эми А.Карыеванын изилдөөсүндө агартуучулуктун алкагында хандыктагы билим берүү жагдайларына сереп салынган[5].

Кокон хандыгы XVIII кылымдын баш ченинде негизделгени менен, бул аймактагы салттуу билим берүү системасынын түпкү негиздери бир нече кылым мурда пайда болгондугу маалым. Мусулман дүйнөсүндөгү алгачкы мектептер XI кылымда Багдад шаарындагы жума мечиттеринин алдында уюштурулуп, анда ислам дини жана диний илимдер боюнча талкуулар өткөрүлүп турган. Ушундан улам, араб тилиндеги "мектеп" деген сөз түзмө-түз "жазуу (үйрөнүү) жайы" дегенди түшүндүрөт. Бул маалыматтардан улам, Борбордук Азияда жана коңшу өлкөлөрдө мектепке чейинки билим берүү функциясын аткарган окуу жайлар бир топ натыйжалуу иш алып барганын көрүүгө болот. Борбордук Азиянын башка мамлекеттериндей эле, Кокон хандыгында калыптанган билим берүү жана тарбиялоо тартиби ислам дини жана маданияты менен тыгыз байланышта өнүккөндүгү талашсыз. Албетте башкалар сыяктуу эле Кокон хандыгында да билим берүү системасына таандык өзгөчө аспектилер болгон. Кокон хандыгынын тарыхына арналган «Тарих-и Фаргона» аттуу эмгекте Кокондогу медреселердин, мечиттердин, аркалардын, архитектуралык эстеликтердин курулушу тууралуу кеңири маалыматтар камтылган. Кокон хандыгынын тарыхын изилдөө жана талдоо үчүн маанилүү тарыхый булак болуп саналат. Айрыкча, хандыктын аймагында медреселер, мектептер, карыхандар, далоилхандар, дабиристандар жана мечиттердин жанындагы мектептер кеңири таралган. Бул окуу жайлар баштапкы, мектепке чейинки билим берүүнүн милдетин аткарышкан. Кокон хандыгынын билим берүүчү мекемелери коңшу хандыктар сыяктуу салттуу мектептерден турган жана Борбордук Азияда үстөмдүк кылган көп деңгээлдүү салттуу билим берүү системасына негизделген. Кокон хандыгында да билим берүү төмөнкү баскычтарга бөлүнгөн: 1). мектептер; далоилхандар; медреселер. Кокон хандыгынын аймагында мекемелердин ишмердүүлүгүнө жана жайгашкан жерине жараша үч типтеги билим берүү мекемелери иш алып барган:”1. Шаарларда жана айылдарда курулган окуу жайлар; 2. Мечиттер алдында түзүлгөн окуу жайлар; 3. Жеке үйлөрдө уюштурулган жеке менчик окуу жайлары”[6,87]. Аталган билим берүү баскычтарынан көрүнүп тургандай, Кокон хандыгында үзгүлтүксүз билим берүүчү өзгөчө система калыптанган жана окутуу ар түрдүү деңгээлдерде жүргүзүлүп турган. Бул билим берүү системасы көп кылым мурун эле түзүлгөнүнө карабастан, бул типтеги окуу жайларда атайын иштелип чыккан окуу пландары же бирдиктүү окуу китептери болгон эмес. Ошентсе да, хандыктагы бардык билим берүү мекемелеринде мугалимдер кайсы бир конкреттүү окуу китебин гана колдонуп сабак өтүүгө милдеттүү болушкан эмес. Анткени алар ар кыл диний, илимий жана жергиликтүү аалымдар тарабынан ар кыл мезгилдерде түзүлгөн булактарды жана адабияттарды кеңири колдонушкан. Мусулман укугу жаатында VII-IX-кылымдарда эле түзүлгөн Куранга жана канондук салттарга негизделген укуктук нормалардын жыйнагы негизги колдонмо болгон. Мектеп орто кылымдагыдай эле толугу менен мусулман дин кызматкерлеринин колунда болуп, окуу программасына светтик предметтерди киргизүүгө уруксат берген эмес. Медреселерде теологияга түздөн-түз тиешеси жок сабактардын ичинен араб тилинин грамматикасы, логикасы, риторикасы, арифметиканын алгачкы төрт эрежеси, ошондой эле алгебра жана геометриянын

башталгычтары окутулган. Акырындап көп кылымдык тажрыйбанын негизинде, ар бир окуу жайга ылайык окутулуучу негизги программалык китептердин тизмеси калыптанган. Ошол доордо XIX к. мектептерде окуу процессин уюштуруу жана жүргүзүүдө ишмердүүлүгүнө жараша эки формасы болгон[7, 27]. Алардын биринчиси негизинен мечиттердердеги төмөнкү мектептер болгон. Экинчиси, шаарлардагы жана ири айылдардагы жогорку окуу жайлары Алар мамлекеттик, жеке менчик болуп бөлүнгөн, шаардык жана айылдык мектептер уюштуруу иш-аракеттери боюнча жеке мектептерде көбүнчө бай үй-бүлөлөрдүн балдары окутулган. Мындай окуу жайларда окуган балдардын саны 4-5 адамды түзгөн [8, 13].

Окутуунун ыкмалары примитивдүү болгон. Мектепте тартип жана эмгекчилдик таяк менен сакталган. Оор тартип бузуулар болгон учурда тартип бузгандары буттарынан жип менен байлап коюшкан, экинчисинде таяк менен таманга урушкан, ал эми үчүнчүсүндө окуудан четтетилген. Мугалимдердин балдарды ур-токмокко алуусу ата-энелер тарабынан кеңири практикаланып, колдоого алынган. [9, 328]. Көбүрөөк жөндөмдүү балдар окуу курсун төрт жылда бүтүрсө, башкалары үч -алты жылда окушчу. Мектепти аяктагандар окуган китептерин механикалык түрдө гана окуп, жазып жана түп нускасынан көчүрө алышкан. Көбүнчө имамдардын аялдары башкарган кыздар үчүн менчик мектептер да болгон. Бул мектептерде бай үй-бүлөлөрдүн кыздары билим алышкан. Мазмуну окуучулардын жаш курагына туура келбесе да, алар араб жана Куранга азыраак, ал эми перс жана түрк поэзиясына көбүрөөк көңүл бурушкан. Ошентип, башталгыч мектеп Орто Азияда XX кылымга чейин сакталып калган типтүү орто кылымдагы мектеп болгон. Диний билимди теренирээк алууну каалагандар, Бухарага же Коконго, ал тургай Түркия менен Египетке да барышкан. Медресенин толук курсун бүтүрүү кази, муфтий же алам сыяктуу ардактуу жана пайдалуу кызматтарга жол аччу, бирок көбүнчө окугандар окуусун толук бүтүрбөй, мечит имамы (баш имам) сыяктуу жөнөкөй кызматтарга кетишчү[9]. Медреселер ээлик кылган вакф жерлеринен түшкөн киреше менен жан багышкан. Мындан улам окуучулардын ата-энелери түрдүү белектерди тартуулап турушкан. Мындан тышкары, кайрымдуулук аркылуу түзүлгөн мектептер, вакф фондунун мүлкүнөн түшкөн кирешенин эсебинен каржыланган. Хандыктын аймагындагы бардык мектептерде балдардын жаш курагы катышуусу, мектептерге канча убакыт баруу мөөнөтү да чектелген эмес. Ушул себептүү баланын мектепке баруусу анын деңгээлине жана материалдык абалына түздөн-түз байланыштуу болгон[7, 35]. Белгилүү жана таасирдүү инсандардын демилгеси менен медреселер курулган. Кокон шаарындагы хандыкка караштуу Омор хандын апасы Иззат-бүбү салдырган «Миң-айым» медресеси, Омор хандын зайыбы жана Мадали хандын апасы Магляр айым курдурган эки медресе, Шералы хандын аялы жана Кудаяр хандын апасы Аким айым (Жаркынайым) салган медреселер, Нарботонун медресеси хандык медреселер катары кабыл алынган, алардын илим, билим берүү, адабият, маданият тармактарын өнүктүрүүгө кошкон салымдары жогору болгон[4,6-7]. Кыргызстандын аймагында медреселер Фергана өрөөнүн башка аймактарына караганда алда канча кийинчерээк, б.а. XIX кылымда кеңири жайыла баштаган. Алгач медреселер калк отурукташкан түштүк аймакта пайда болгон. Ал эми көчмөн чарбачылык менен жашашкан Кыргызстандын түндүгүндө медресе, мектептер атайын бир жерге жайгашкан эмес[5, 11]. Окуу курсун толук бүтүргөн же жарым-жартылай болсо да уккандар көбүнчө казылардын, алардын жардамчыларынын же

мечиттердин имамдарынын кызматтарын ээлешкен, калгандары медреседе калып, андан кийин мударристердин (мугалимдердин) кызматтарын ээлешкен.

Хандыктын билим бер системасы жана тартиби XIX кылымдын акыркы чейрегиндеги падышачылык доордогу мусулмандык билим берүүнүн сакталышына жана өнүгүшүндө башталгыч окуу жайлар болуп саналган мектептер менен медреселер маанилүү роль ойногон. Крайдын биринчи башкаруучусу мусулманчылык фанатизмдин жана жергиликтүү билим берүүчү мектеп-медреселердин акырындык ме-нен таасиринин азайышына ишенип, жергиликтүү элдин рухий турмушуна кийлигишүүнүн зарылдыгы жок деп эсептеген. Анын бул идеясы 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө чейин практикада жетекчиликке алынып келген [10,6]. “Мусулманчылык маселесинин жанаданышынан улам айрым чектөөлөргө, тыюу салууларга карабастан мусулмандык билим берүү системасы модернизацияланып, кырымдык татар агартуучуларынын таасири астында жадидизм кыймылы келип чыккан. Анын таасири шаар жерлеринде күчтүү болгон.”[11, 22]. Падыша өкмөтү мезгил мезгили менен жаңы мусулман мектептеринин ачылуусуна бөгөт болуучу чараларды кабыл алып турган. Медреселердин саны 1892-жылы Ферганада 120 болсо, 1911-жылы 204кө жеткен. Мунун баары элдин өзү тарабынан курулган жана алардын эсебинен кармалып турган[10, 8].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда хандыктагы агартуу системасынын калыптанышы жана өнүгүшү көп кылымдык тарыхка ээ экендигин белгилөөгө болот. Кокон хандыгынын билим берүүчү мекемелери коңшу хандыктар сыяктуу салттуу мектептерден турган жана Борбордук Азияда үстөмдүк кылган көп деңгээлдүү салттуу билим берүү системасына негизделген. Кокон хандыгында да билим берүү баскычтарга бөлүнгөн. Билим берүү мекемелеринин финансылык жана окутуунун усулдук камсыздалышы боюнча маселелери толтура болгон.Негизинен мусулман калктарынын колдоосу менен ишмердүүлүгүн жүргүзүшкөн.Мындай ыкма советтик доордо, ал гана турсун учурдагы мусулмандык билим берүүдө колдонулуп келе жатат. Хандык кыйрап, анын ээлигинде падышачылык бийлик орногону менен калыптанып калган билим берүү системасы бир аз жаңыланууга дуушар болгону менен мурдатан келаткан салттык билим берүү сакталып кала берген.

Колдонулган адабияттар

- 1.Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. - Л.: Изд. АН СССР, 1927. - 256 с.
- 2.Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. Фрунзе, 1961. 128 с.
- 3.Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960. - 509 с.
- 4.Зулуев Б.Б. *XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшү (Фергана өрөөнүнүн мисалында): Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты.* – Бишкек, 2019. – 6–7-б.
- 3.Карыева А. К. Кыргызстанда агартуучулуктун калыптанышы жана өнүгүшү (XIX – XX к. башы): Дисс. ... тар. и. д-ры: 07.00.02 – Ата Мекендин тарыхы. – Бишкек, 2017. – 11- б.

- 6.Гафуров Х.Х. О системе образования в Кокандском ханстве и ее особенностях//Социально-педагогические науки//Ученый XXI века .-2020.- № 12-1 (71) -С. 87.
- 7.Алихожиев М.О. Система образования в Кокандском ханстве и роль имущества фонда вакф в ней. Т.: 2013. -С.27.
- 8.Алимов И.А. Школы и медресе Андижанского бекства Кокандского ханства XIX века. История Узбекистана. Т., 2007. -С.13 .
11. Авазов, Э. А. Орусия империясынын Түркстандагы “мусулманчылык маселесине” карата мамилеси / Э. А. Авазов // Чыгыш таануунун маселелери. – 2024. – №1. – С. 22.
12. Кененсариев Т. Кокандское ханство как форма государственности кыргызов.// Диалог цивилизаций. Вып.III. Развитие государственности в условиях взаимодействия кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне шелкового пути. -Бишкек,2003. -129-133-бб.
13. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы.– Ош: ОшМУ,1996.
14. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства.- Казань, 1886.